

MIECZYŚLAW PRZEDPELSKI

CZYNNIKI WYZNACZAJĄCE ZATRUDNIENIE KOBIET W GOSPODARCE NARODOWEJ

Ogólne sformułowanie problemu. Podejmując charakterystykę czynników warunkujących pracę zarobkową kobiet nasuwa się potrzeba podkreślenia jej ogólnego charakteru. Jak wiadomo bowiem, zatrudnienie kobiet w różnych działach pracy społecznej posiada swoją historię. Wiąże się ona z przeobrażeniami treści i form życia społecznego, związanymi z długotrwałym procesem rozwoju produkcji społecznej¹. W tym sensie praca zarobkowa kobiet stanowi fragment szerszego problemu społecznego, który wiąże się ze zjawiskiem emancypacji kobiet.

Emancypacja jako zjawisko społeczne stanowi konsekwencję pierwszej rewolucji przemysłowej, która pod koniec XVIII w. w Anglii, a następnie w pozostałych krajach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej spowodowała szereg procesów społecznych, na tle których pojawiło się wiele zagadnień tzw. „kwestii kobiecej”. Problematyka jest więc szczególnie bogata i obejmuje przede wszystkim zrównanie pozycji kobiety i mężczyzny wobec prawa, zapewnienia jej dostępu do zdobycia kwalifikacji formalnych i rzeczywistych, zagwarantowanie podjęcia pracy zarobkowej z zapewnieniem stosownych pozycji w pracy zawodowej, a także zabezpieczenie ekonomicznej niezależności i zrównania praw politycznych z mężczyznami². Jest to więc szeroki zakres spraw obejmujący swym zasięgiem złożoną proble-

¹ Por. F. Engels, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 218—219.

² Słusznie zalicza się tu również szeroką sferę możliwości w zakresie inicjatywy obyczajowej. Z ruchem emancypacji kobiet wiąże się bowiem wizja społeczeństwa przyszłości, w którym obok zrównania kobiety i mężczyzny wobec prawa zaistnieją okoliczności sprzyjające oddziaływaniu wszystkich cech duchowych, umysłowych i uczuć, a więc wszystkich cech charakterystycznych dla psychiki kobiecej, na kształtowanie stosunków społecznych. Por. J. Szczepański, przedmowa do pracy: M. Sokołowska, *Kobieta pracująca*, Warszawa 1963, s. 9.

matykę zagadnień związanych z pozycją kobiety w rodzinie i społeczeństwie.

Istniejąca z tego zakresu literatura stanowi udokumentowanie skrajnych stanowisk odwołujących się do spraw natury, jako czynnika domagającego się naturalnego podziału zajęć według płci³. Nie brak jest również opinii, według których udział kobiet w społecznym procesie pracy stanowi miernik postępu społecznego. Cechą charakterystyczną tego stanowiska jest szerokie traktowanie zagadnienia, któremu obce jest formalne równouprawnienie nie uwzględniające różnic psychofizjologicznych i w konsekwencji traktujące również pracę zarobkową kobiet z punktu widzenia absolutnej równości płci. Istota sprawy bowiem polega na tym, aby w „kwestii kobiecej” nie zapominać o odrębności biologicznej i psychicznej kobiet, a także nie odrywać jej od skomplikowanych problemów socjalnych⁴. Prowadzonej analizie nie stawia się zadań w zakresie historycznego rozwoju problemu. Niemniej kilka uwag na ten temat wydaje się niezbędne.

Wykorzystanie kobiecej” siły roboczej na większą skalę pojawia się w związku z rozkładem systemu cechowego i tradycyjnego warsztatu

³ Szczególnie charakterystyczne wypowiedzi zawiera literatura z końca XIX w. oraz pierwszej połowy XX w. J. Walukowa dokonała przeglądu i oceny różnych stanowisk w interesującej nas sprawie (por. J. Walukowa, *Praca i płaca kobiet w Polsce*, Praca doktorska napisana pod kierunkiem Z. Moreckiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Ekonomii Politycznej, Warszawa 1963, s. 83—402). Dla uzupełnienia tych wywodów cytuje się jedynie według książki Bergen Evansa, *The Natural History of Nonsense* (wydanie polskie w tłum. H. Krahelskiej: *Naturalna historia nonsensu*, Warszawa 1964): „Jednym z ulubionych i szczególnie pielęgnowanych przesądów jest przekonanie o intelektualnej niższości kobiet. Ich «rozum» powiadano, odzwierciedla ich «duszę», która jest z założenia czymś gorszym niż «dusza» mężczyzn. Kobiety uważano z dawna za słabsze moralnie, mniej dyskretne, łatwiej ulegające pokusom [...]”. Ruskin przyznawał wprawdzie, że kobiety są równe mężczyznom, ale stawiał im różne cele: celem mężczyzny jest „rozwijanie samego siebie”, celem kobiety — „rezygnacja z siebie”. Był orędownikiem walki o kształcenie kobiet, ponieważ one muszą być „zdolne do rozumienia pracy mężczyzn” ... „Rzecz jasna, przekonanie o wrodzonej niższości kobiety jest już dziś nie do utrzymania. A jednak dostarczało ono tyle zadowolenia przynajmniej polowie ludzkości, że rezygnowanie z niego bez walki było nie do pomyślenia i mężczyźni wycofali się na teren «nauki», tej ostatniej linii obrony. Kobiety powiadają — mają mniejszy mózg, «nie umieją znosić trudów życia», łatwo popadają w histerię, «paplą» bez umiaru o sprawach, do których nie mają żadnych «skłonności», a już osobliwie niezdolne są do prowadzenia samochodu (por. op. cit. s. 176—180),

⁴ L. Brouha, *Fizjologia w przemyśle** Warszawa 1960, s. 26—36; A. Hedwig-Herrmann, *Die aus serhäusliche Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen. Eine sozialpolitische Studie*, Stuttgart 1957, s. 6—19; G. Lehmann, *Praktyczna fizjologia pracy*, Warszawa 1960, s. 101—103 i 246; B. Nowakowski, *Zasady higieny pracy w przemyśle*, Warszawa 1963, s. 57-60 i 215, 330; M. Sokołowska, op. cit., s. 26—44.

rzemieślniczego. Rozkład tych podstawowych elementów struktury gospodarczej średniowiecznego społeczeństwa wiąże się z powstaniem i rozwojem systemu nakładczego pracującego na potrzeby szerszego rynku. Naturalną konsekwencją tego zjawiska jest wzrost rozmiarów zatrudnienia w porównaniu z możliwościami tradycyjnego rzemiosła. Postępujący systematycznie wzrost rozmiarów zatrudnienia, w tym także kobiet, ma istotne znaczenie dla rozwoju nowych form wytwórczości⁵.

Główną rolę w systemie nakładczym odgrywa ludność wiejska, a wśród niej kobiety. Rolnictwo nie mogło bowiem w owym czasie zapewnić ludności utrzymania⁶. Nasilenie opisywanych zjawisk ma charakter zróżnicowany w różnych krajach zachodniej Europy. Szczególnie wyraźnie występuje rozkład rzemiosła w wielkich miastach, gdzie ustępuje ono miejsca dużym przedsiębiorstwom, zwanym manufakturami. Stanowią one stopień przejściowy od przemysłu domowego (przedsiębiorstw zdecentralizowanych) do fabryk⁷. Rozwój różnych dziedzin wytwórczości w przodujących pod względem gospodarczym krajach Europy domaga się zabezpieczenia odpowiednich warunków przede wszystkim w postaci taniej siły roboczej. Zatem w chałupnictwie i manufakturze pojawia się obok pracy dzieci również praca kobiet oraz nadmiernie długi dzień pracy, jako szczególne znamiona wyzysku pracy⁸. Istotnych jednak czynników zatrudnienia kobiet, według J. Kuliszera, należy upatrywać przede wszystkim w panujących w XVII i XVIII w. poglądach i polityce gospodarczej⁹.

Wprowadzenie systemu fabrycznego do produkcji przemysłowej, opartej na zastosowaniu maszyn poruszanych z różnych źródeł energii, stanowi nowy etap w możliwościach zastosowania pracy kobiet. Ich siła i umiejętności okazały się bowiem wystarczające do pracy przy maszynach. Można zatem twierdzić, że zastosowanie kobiecej siły roboczej w kapitalistycznej fabryce stanowi jedynie konsekwencję „rozszerzania się maszynowego charakteru produkcji na istniejące dziedziny i gałęzie produkcji, w których dotąd panował ręczno-rzemieślniczy sposób wytwarzania”¹⁰. Przeobrażenia struktury gospodarczej spowodowane

⁵ Jest okres, w którym utrudnia się kupcom nabywanie towarów produkowanych przez rzemiosło cechowe. Por. J. Kulischer, *Powszednim historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa 1961, s. 112—122, 149-154.

⁶ Ibidem, s. 130.

⁷ Ibidem, s. 164.

⁸ Ibidem, s. 189—201.

⁹ Istota ich wyraża się w tym, że wszystkim przyświeca jeden cel — „jak największy rozwój przemysłu i jak największy eksport artykułów przemysłowych” (J. Kulischer, op. cit., s. 4168).

¹⁰ J. Kleer, „Trzeci świat” a socjalizm, Warszawa 10(04, s. 30.

rozkładem gospodarki naturalnej i systemu cechowego stanowią podstawę dla pojawienia się pracy zarobkowej kobiet. Postęp więc w społecznym podziale pracy potęgowany rozwojem sił wytwórczych i odpowiadających im stosunków produkcji przyczynia się do zwiększania rozmiarów zatrudnienia w ogóle, a w tym również kobiet. Stąd też zatrudnienie kobiet stanowi zjawisko będące rezultatem procesów rewolucji przemysłowej, która spowodowała wzrost zapotrzebowania na pracę w przemyśle, budownictwie, transporcie, komunikacji, handlu i innych dziedzinach pracy. Jest ono zatem wyrazem gospodarczych i społecznych konieczności pojawiających się w związku z powstaniem i rozwojem kapitalistycznej industrializacji¹¹.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że zjawisko emancypacji kobiet, a w związku z tym również wzrost rozmiarów ich zatrudnienia stanowi proces dialektyczny, zależny od ustroju społecznego¹². Rola ustroju społecznego jest tu, jak się wydaje wyraźna. Formalnie wyraża się ona w konstytucyjnym zagwarantowaniu praw równouprawnienia. Oczywiście, nie jest to wystarczająca okoliczność dla pełnego i racjonalnego wykorzystania społecznych rezerw pracy. Niemniej wówczas poglądy i opinie o pracy kobiet nie mogą być czynnikiem dominującym w sprawie udziału kobiet w zatrudnieniu. W interesującej nas kwestii istnieje więc sprzężenie rozmaitych czynników, zaś ich rola w zakresie kształtowania się udziału kobiet w zatrudnieniu wymaga zbadania określonej sytuacji rzeczywistej. Stąd też zagadnienie udziału kobiet w zatrudnieniu można rozpatrywać w poszczególnych krajach oddzielnie, upatrując rozmaite związki wśród różnorodności czynników kształtujących ich udział w zatrudnieniu. Mamy więc do czynienia ze specyfiką, właściwą określonym warunkom społecznym, kształtującą model zatrudnienia zarobkowego kobiet w danym kraju¹³. Treść tego modelu zmienia-

¹¹ Na arenie życia publicznego kobieta nie pojawia się jako symbol tradycyjnych cnot kobiecych mający przekształcić stosunki społeczne, ale wkracza ona w twarde ramy stosunków ekonomiczno-społecznych, narzucające jej nowe role w związku z koniecznością całkowitego podporządkowania się wymogom, spełnianych obowiązków zawodowych. Por. P. Szczepański przedmowa w op. cit., s. 10.

¹² O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, wyd. 3, Warszawa 1963, s. 41, 55.

¹³ Przy tej okazji wypada podkreślić, że w literaturze przedmiotu istnieje rażąca dysproporcja między badaniami dotyczącymi pracy zawodowej kobiet poza domem i gospodarstwem rodzinnym, a zainteresowaniem pracą kobiet w domu i jej wpływem na zdrowie, życie rodzinne i społeczne. Mało tego, sądzono również, że praca domowa kobiety jest wielkością nieistotną, nie mającą większego wpływu na procesy społeczne. Istotnych problemów dopatrywano się niemal wyłącznie w pracy kobiet w zakładach pracy i instytucjach społecznych. Wzrost rozmiarów zatrudnienia kobiet budził również zainteresowanie ze względu na skutki wynikające we współżyciu i stosunkach rodzinnych. Por. J. Szczepański przedmowa w op. cit., s. 11

ła się i zmienia w czasie¹⁴. Ogólna tendencja przebiegu tych zmian ujawnia się we wzroście absolutnej liczby kobiet pracujących zarobkowo. Niewątpliwie jest to w pewnym stopniu wyrazem związku będącego wynikiem wzrostu ilościowego ludności w rozwiniętych gospodarczo krajach oraz przeobrażeń strukturalnych znajdujących wyraz w stosunku liczby mężczyzn i kobiet w ogólnej liczbie ludności¹⁵. Niemniej jednak procesy zachodzące w związku ze wzrostem udziału kobiet w strukturze zatrudnienia następują w rezultacie zaistnienia określonych warunków. Trudno byłoby więc upatrywać w przeobrażeniach struktury demograficznej istotny czynnik wzrostu zatrudnienia kobiet. Opinia więc, że czynnik ten nie ma decydującego wpływu na kształtowanie się interesującego nas zjawiska, wydaje się słuszną¹⁶.

Skomplikowana natura zjawiska polega na tym, że kształtuje się ona rozmaicie w zależności od istniejących warunków czasu i miejsca, zaś ich splot może stwarzać rozmaite okoliczności wpływające na proporcje udziału kobiet w różnych dziedzinach pracy społecznej. Jeśli ograniczyć się w poszukiwaniach decydującego czynnika w sprawie udziału kobiet w ogólnym zatrudnieniu do współczesnych rozwiniętych krajów kapitalistycznych, to okaże się, że w tych krajach obok czynników ekonomicznych wypada uwzględnić równorzędne elementy ukształtowane w ich rozwoju historycznym i decydujące o ogólnym poziomie cywilizacyjnym i kulturalnym. W określonym więc momencie w danym kraju kapitalistycznym udział kobiet w ogólnym zatrudnieniu może kształtować się pod wpływem tradycyjnie urobionego stylu życia rodziny, stopnia wykształcenia i kwalifikacji zawodowych jej członków, możliwości zatrudnienia podyktowanych aktualnym stanem koniunktury gospodarczej, a także odpowiednimi zabiegami wynikającymi z interwencyjnej polityki państwa.

¹⁴ Przyjmując taki punkt widzenia można również mówić o modelu pracy kobiet odpowiadającym określonym warunkom politycznym i społeczno-gospodarczym danej formacji ekonomicznej.

¹⁵ Przyczyn krótszego przeciętnego życia mężczyzn w pierwszej połowie XX w. można upatrywać w związku z ich pracą zawodową (wysiłek, wypadki, napięcia, niehigieniczne warunki). Działanie tych czynników było tak silne, że zrównoważyło biologiczne niebezpieczeństwo występujące w przypadku kobiet w związku z rodzeniem dzieci. Stąd też nie jest przypadkiem, że nadwyżka ilościowa kobiet nad mężczyznami i przeciętnie dłuższe trwanie życia kobiet niż mężczyzn występowało wyraźniej, im bardziej zaawansowany w rozwoju przemysłowym był dany kraj. W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 432 i 467.

¹⁶ Okoliczność powyższą podkreśla również J. Walukowa, upatrując w nachyleniu struktury ludności na korzyść kobiet jeden z momentów sprzyjających wzrostowi zatrudnienia kobiet. Por. J. Waluk, *Niektóre problemy zatrudnienia kobiet*, Biuletyn Naukowy Wydziału Ekon. Polit. Uniwersytetu Warszawskiego 1059, nr 2 s. 75—80.

Zagadnienie będące przedmiotem analizy stanowi więc proces długotrwały i powiązany przede wszystkim od początku swego powstania z ekonomicznymi elementami struktury społeczno-gospodarczej. Dopiero względy ekonomiczne w konsekwencji doprowadzają do istotnych przemian w poglądach na sytuację prawną, pozycję rodzinną i inne decydujące kwestie pozycji społecznej kobiet. W tym rozumieniu zjawisko zatrudnienia kobiet jest procesem „integralnym”, którego przebieg ma związek ze wszystkimi dziedzinami życia społeczno-gospodarczego¹⁷. Synchroniczność tych przemian ma charakter typowy w jej klasycznym, przebiegu, a więc nie zachodzi ona w przypadkach krajów opóźnionych w rozwoju społeczno-gospodarczym¹⁸.

W związku z tym można sformułować następujące tezy. Występujące współcześnie różnice w udziale kobiet w ogólnym zatrudnieniu stanowią skutek nierównomiernego stopnia rozwoju gospodarczego ukształtowanego w rezultacie różnorodnych przyczyn w poszczególnych krajach. Szczególną rolę odgrywa poziom rozwoju przemysłu. Liczba zatrudnionych kobiet zmienia się bowiem wraz ze strukturą przemysłu. Stan rozwoju przemysłu stanowi nie tylko o osiągnięciach w zakresie rozwoju gospodarczego, ale także wpływa istotnie na układ struktury zatrudnienia według płci¹⁹.

¹⁷ Przez integralność tego procesu rozumie się, że jest to zjawisko zbiorcze, będące wyrazem procesów dokonujących się we wszystkich dziedzinach życia. Dla niefachowców określenie to może być nawet mylące, gdyż explicite zawiera w sobie jedynie nawiązanie do zjawisk rynkowych, podczas gdy faktycznie implikuje określone przemiany w produkcji, jej społecznej organizacji, wymianie, transporcie, konsumpcji, a również w zakresie wolności osobistej czy równości wobec prawa. W. Kula, op. cit., s. 674—675.

¹⁸ Społeczeństwa zaawansowane w rozwoju przemysłowym w procesie rozwojowym musiały wprowadzić reformy demokratyczne z równością wobec prawa, wolnością przedsiębiorcy i zniesieniem świadczeń osobistych. Dziś przejście to z wcześniejszych stadiów rozwojowych wymaga często reform, które w modelu klasycznym oznaczają przeskok przez kilka epok. Polegać to może na zniesieniu niewolnictwa, handlu żywym towarem, wprowadzeniu wolności osobistej i zrównaniu wobec prawa mężczyzn i kobiet. Celowość tych reform wynika z ideałów humanistycznych, ale równocześnie stanowią one warunek rozwoju gospodarczego. Na krótką metę mogą one prowadzić do trudności ekonomicznych. „Emancypacja kobiet, warunek niezbędny bardziej racjonalnej dystrybucji siły roboczej, przez rozbicie tradycyjnego typu rodziny, prowadzić może do powyższych niekorzystnych zmian w produkcji nierynkowego tzw. naturalnego sektora gospodarki, tak silnego zazwyczaj i decydującego o stopie życiowej ludności w krajach zacofanych, co z kolei nie może się nie odbić na możliwościach sektora skomercjalizowanego. Niebezpieczeństwa te trzeba widzieć, aby móc im przeciwdziałać” (W. Kula, op. cit., s. 675—721).

¹⁹ Por. E. H. Phelps Brown, *The Economics of Labour*, New Haven—London 1962, s. 106—107.

Reasumując, wśród ogółu czynników wywierających wpływ na udział kobiet w zatrudnieniu wyodrębniają się dwie podstawowe grupy. Do pierwszej należą czynniki obiektywne wyznaczające ogólne warunki poziomu materialnego i kulturalnego życia jednostek i całego społeczeństwa. Druga grupa to czynniki subiektywne stanowiące odbicie konkretnych warunków obiektywnych w poglądach i opiniach ludzi o pracy kobiet w zakresie kształtowania ich świadomości i postawy wobec pracy poza domem.

W miarę jednak względnego uniezależnienia się człowieka od przyrody wzrasta współzależność poszczególnych jednostek ludzkich. Rozwój społeczno-gospodarczy realizuje się na skutek postępu w podziale pracy i specjalizacji. Postęp w zakresie podziału pracy i specjalizacji tworzy współzależność międzyludzką w skali narodowej i międzynarodowej, a nawet światowej. Znajduje to swój wyraz właśnie w pogłębianiu się podziału i kooperacji pracy²⁰.

Czynniki wyznaczające udział kobiet w pracy w przemyśle, W dotychczasowych rozważaniach szczególną uwagę zwrócono na przeobrażenia spowodowane w dziedzinie podziału pracy jako czynnika odgrywającego istotną rolę w zatrudnieniu kobiet. Do takiego ujęcia analizowanego problemu zmuszają względy historyczne. Podział pracy bowiem występuje od zarania dziejów ludzkich. Formy natomiast jego przejawiania się ulegają w rozwoju historycznym przeobrażeniom. W związku z tym wyodrębnia się naturalny i społeczny podział pracy²¹.

Naturalny podział pracy jest najprostszą i jednocześnie najstarszą formą, występującą współcześnie w życiu rodzin wiejskich, choć pewne jego przejawy mają miejsce w całej gospodarce narodowej, a w szczególności w poszczególnych gałęziach przemysłu²². Olbrzymie przeobra-

²⁰ „Podział pracy jest więc podstawową zasadą skutecznego działania zbiorowego (oczywiście gdy nie jest przesadnie rozdrobniony)” — J. Kordaszewski, *Praca i zatrudnienie w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 6, Uwaga w nawiasach odnosi się do tzw. operacyjnego podziału pracy, jako szczególnej formy rodzajowego podziału pracy, umożliwiającej wykonywanie określonych czynności bez wyuczenia się zawodu. Stosowanie operacyjnego podziału pracy wyzwała jego ujemne cechy. Nienadążanie przygotowania kadr przy równoczesnym rozwoju sił wytwórczych i wprowadzeniu masowej produkcji zwiększało rozmiary operacyjnego podziału pracy, eliminując produkcję rzemieślniczą i rozwijając produkcję przemysłową (H. Dubin, *The World of Work*, New York 1958, s. 178—479).

²¹ Por. K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951, s. 378—387.

²² O. Lange, powołując się na L. Krzywickiego (*Ustroje społeczno-gospodarcze w epoce dzikości i barbarzyństwa*, Warszawa 1914, s. 147—169), M. J. Herskovitsa (*Economic Anthropology*, New York 1952, s. 127—142) i R. Thurnwalda (*Werden*,

zeniu, jakie ciągle mają miejsce w przemyśle na skutek działania postępu technicznego, nie usunęły różnicowania pracy według płci²³. Współcześnie bowiem istnieją gałęzie przemysłu, w których główne zawody opanowane są przez mężczyzn albo przez kobiety. Wystarczy w tej sprawie zwrócić uwagę na takie gałęzie przemysłu, jak z jednej strony górnictwo lub hutnictwo, a z drugiej przemysł włókienniczy czy odzieżowy. W pierwszych dwóch gałęziach zatrudnia się przede wszystkim mężczyźni, a w dwóch ostatnich (przeważnie kobiety).

Próby zatrudnienia kobiet w gałęziach przemysłu opanowanych przez mężczyzn nie powiodły się. Świadczy o tym aktualny stan zatrudnienia kobiet w przemyśle Polski Ludowej, a także w innych krajach. Ten stan rzeczy wynika z odmienności fizjologicznej obu płci²⁴. Odmienność ta sprawia, że kobiety nie mogą być zatrudnione przy pracach ciężkich nie tylko ze względu na szkodliwość tych prac dla zdrowia, ale przede wszystkim z punktu widzenia ich funkcji biologicznych²⁵. Jako dalszy czynnik ograniczający wymienia się tradycje pracy kobiet. Stanowią

Wandel und Formen) der Wirtschaft. Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosozjologischen Grundlagen, t. III, Berlin-Leipzig, s. 7—8), zwraca uwagę, że naturalny podział pracy spotykany w historii społeczeństw jest najwcześniejszy i nie ma jeszcze charakteru zawodowego podziału pracy. Stanowi on podstawę podziału zajęć na „męskie” i „żeńskie”. Podział tych zajęć jest bardzo różny w rozmaitych społeczeństwach, a mimo tego zawsze ściśle określony i uświęcony przez zwyczaj i tradycję (O. Lange, *Spółeczny proces produkcji i reprodukcji*, Ekonomista 1962, nr 1, s. 28—29; por. także J. D. Bernal, *Nauka w dziejach*, Warszawa 1957, s. 55—56, 71 i n.).

²³ Podział pracy według płci, jako najstarszy i utrwalony przez wiele wieków okresu przedindustrialnego, był uwarunkowany różnicami anatomiczno-fizjologicznymi, a nadto funkcjami rodzinnymi kobiety. Jest to okres, w którym określone zajęcia w świadomości społecznej skojarzyły się ze zróżnicowaniem płciowym. Istnieje więc w tym przypadku nacisk wielowiekowej tradycji, podtrzymywany okolicznościami wynikającymi z konieczności pełnienia obowiązków rodzinnych. Por. J. Piotrowski, *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1963, s. 61—63.

²⁴ Przydatność człowieka do pracy zależy od fizjologicznej sprawności organizmu zależnej od jego właściwości psychofizycznej (W. Missiuro, *Industrializacja a czynnik ludzki*, Przegląd Techniczny, listopad 1959, s. 18; L. Rosner, *Aktuelle Probleme der Frauenarbeit*, Industrielle Organisation, 1964, nr 5, s. 206 i n., oraz także U. Renker, *Arbeitshygienische Besonderheiten der Frauenarbeit*, w: *Alle-meine Arbeitshygiene*, Leipzig 1961).

²⁵ Por. B. Nowakowski, op. cit., s. 58—60. Istotna wydaje się również uwaga, że wyobrażenia o pracy ciężkiej i lekkiej nie znajdują uzasadnienia w rzeczywistości uciążliwości poszczególnych rodzajów zajęć. Potrzeba sprostowania tych tradycyjnych wyobrażeń wynika stąd, że w praktyce znaczna część prostych prac wykonywanych przez kobiety wymaga właśnie znacznego wysiłku fizycznego. Por. A. Preiss-Zajdowa, *Zmiany w strukturze zawodowej kobiet pracujących w Polsce*, Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego 1961, nr 4, s. 23. Także U. Renker podkreśla, że dzienny wysiłek kobiety prowadzącej gospodarstwo do-

one element kształtujący opinię społeczną wobec określonych zawodów, a w tym również tzw. zawodów kobiecych. Rzecz sprowadza się bowiem do tego, że pojawienie się kobiety w zawodzie dotąd uznawanym za męski napotyka sprzeciw społeczny, choć niekoniecznie istnieją ku temu uzasadnione przesłanki. Działanie tego sprzeciwu jest wielokierunkowe i dotyczy zarówno najbliższego środowiska, jak również pracodawców²⁶. Inna kwestia, że często ograniczenia zakresu pracy kobiet znajdują przyczynę w postawach samych kobiet. Jest to zagadnienie w dużej mierze subiektywne²⁷.

Nie ulega jednak wątpliwości, że podział zawodów ma miejsce, a jego przyczyny historyczne znajdują umocnienie również ze względu na funkcje biologiczne i rodzinne kobiet, co w przekonaniu wielu pracodawców obniża wartość kobiety jako pracownika, a nadto naraża zakład pracy na dodatkowe koszty zatrudnienia (żłobki i inne urządzenia socjalne).

Przedstawione okoliczności ograniczające zatrudnienie kobiet, posiadają, jak podkreślono, charakter obiektywny i subiektywny. Niemniej wpływają one na utrzymanie się współcześnie jeszcze naturalnego podziału zawodów na męskie i kobiece²⁸. Czynnikiem, który niewątpliwie będzie wywierał decydujący wpływ w związku z istniejącym wciąż zróżnicowaniem podziału pracy według płci, jest postęp techniczny²⁹.

mowę średniej wielkości równa się wysiłkowi dziennej pracy stolarza. Por. *Probleme der Frühinvalidität der Frau*, Zeitschrift für ärztliche Fortbildung 1961, z. 2, s. 92.

²⁶ A. Preiss-Zajdowa zwraca uwagę na fakt, że wybór zawodu przez kobietę odbywa się przeważnie stosownie do opinii środowiska. Pracodawcy natomiast niechętnie widzą kobiety w wielu działach pracy. Por. A. Preiss-Zajdowa, op. cit., s. 33—34, a także Ber Haus, *Formy organizacji pracy w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 132—133, oraz L. Rosner, op. cit., s. 206—216.

²⁷ A. Preiss-Zajdowa, op. cit., s. 34—36, oraz Ber Haus, op. cit., s. 133 i n.

²⁸ Zatrudnienie kobiet, jak wykazano, różnicuje się w zależności od wymogów stawianych pracy kobiet w ramach szczegółowego podziału pracy w przemyśle. Kobiety nie mogą wykonywać ciężkiej pracy fizycznej, z drugiej zaś strony lepiej "Wykonują one prace delikatne i precyzyjne, a także przy montowaniu drobnych Przedmiotów. Por. Ber Haus, op. cit., s. 131—133; W. Fronczak, *Nowe aspekty zagadnienia pracy kobiet*, Gospodarka Planowa 1959, nr 8, s. 12—13.

²⁹ Postęp techniczny działa bowiem wielokierunkowo w przemyśle (mechanizacja, automatyzacja, elektryfikacja; chemizacja itp.). W związku z tym następują Przesunięcia w podziale pracy, znajdujące odbicie w strukturze zatrudnienia pracowników według płci, stosunku pracowników fizycznych i umysłowych, podziału Pracy na kwalifikowaną i niekwalifikowaną. Por. Ber Haus, op. cit., s. 127—159; H. Hermanowski, *Postęp techniczny i inwestycje w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 29—54; O. Lange, *Spółeczny proces ...*, op. cit., s. 21—32; J. Kordaszewski, op. cit., s. 5—15; K. Wandelt, *Istota i rodzaje postępu technicznego*, Poznań 1960, s. 66—69; E. Taylor, *Teoria produkcji*, Warszawa—Łódź 1947, s. 38—46 i 272.

Postęp techniczny jest właśnie czynnikiem pogłębiającym różnice między podziałem produkcji a podziałem pracy³⁰. Dopiero w ramach jednostkowego podziału pracy następuje rozróżnienie między pracą kierowniczą a wykonawczą oraz między pracą umysłową a fizyczną. Jest to tak zwany pionowy podział pracy³¹. Dalsze rozwarstwienie pracy ma miejsce w podziale poziomym, który różnicuje pracę fizyczną według rodzaju złożoności i ważności. Właśnie w ramach rodzajowego podziału pracy występują różne specjalności zawodowe, a także prace nie wymagające przygotowania zawodowego³². Przyjmując zatem kryterium złożoności pracy można podzielić pracę na kwalifikowaną i niekwalifikowaną³³. Podział pracy jest więc tym zjawiskiem w organizacji pracy społecznej, które umożliwia zatrudnienie w działalności produkcyjnej pracowników niewykwalifikowanych przy równoczesnym zwiększeniu rozmiarów produkcji i wydajności pracy. Wzrost zatrudnienia kobiet następuje zatem wszędzie tam, gdzie na skutek pogłębionego

³⁰ Podział produkcji prowadzi do żarniku pojęcia zawodu, a specjalizacja czynności ułatwia ich opanowanie. Zróżnicowanym więc rodzajom działalności produkcyjnej nie odpowiadają różnice zawodowe. Stąd w różnych gałęziach produkcji występują te same lub podobne zawody. Również powstanie nowych, bardziej wyspecjalizowanych działów, a następnie gałęzi względnie grup działalności ludzkiej, jakkolwiek niejednokrotnie podejmuje się w nich wytwarzanie innych rodzajowo przedmiotów, to jednak nie zawsze prowadzi to do powstawania nowych zawodów. W tym też sensie istotne wydaje się rozróżnienie między powstaniem np. nowych gałęzi przemysłu, a podziałem pracy według rodzaju pracy. Por. Ber Haus, op. cit., s. 127-129.

³¹ Oddzielenie pracy kierowniczej od wykonawczej w hierarchii stanowisk w przedsiębiorstwie powoduje powstanie wielu szczebli, przy czym ich liczba zależy od zasięgu podziału pracy. Podział pracy w zakładzie produkcyjnym, na co zwrócił już uwagę A. Smith, stanowi podstawę współczesnego rozwoju sił wytwórczych. Zarówno bowiem mechanizacja, jak również automatyzacja procesu produkcji wiąże się bezpośrednio z podziałem pracy w zakładzie produkcyjnym. Por. A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactw narodów*, Warszawa 1954, t. I, s. 9 oraz O. Lange, *Spoleczny proces...*, op. cit., s. 23-24.

³² Społeczny podział pracy prowadzi do specjalizacji ludzi w określonych czynnościach, czyli do specjalizacji rozmaitego rodzaju konkretnych prac. Por. O. Lange, *Spoleczny proces ...*, op. cit., s. 28. W rozwoju zawodowego podziału pracy Engels wyodrębnia trzy fazy. Wyodrębnienie się pasterstwa, następnie oddzielenie rolnictwa od rzemiosła i wreszcie oddzielenie się handlu, jako ogniw umożliwiającego wymianę produktów wytwarzanych przez różne zawody. Zawód kupiecki jest pierwszym, który nie zajmuje się produkcją. Por. F. Engels, *Spoleczny proces ...* op. cit., s. 292-299, a także O. Lange, op. cit., s. 29.

³³ Praca niewykwalifikowana nazywa się inaczej pracą prostą w odróżnieniu od pracy złożonej, czyli kwalifikowanej. Wykonywanie zawodu jest pracą złożoną. Stopień złożoności pracy może być różny i odpowiada on większym lub mniejszym kwalifikacjom wymaganym w określonym zawodzie. Pojęcie pracy prostej i złożonej wprowadził K. Marks. Por. *Kapitał*, t. I, s. 46-49.

podziału pracy powstają możliwości zwiększenia rozmiarów zatrudnienia, a postęp techniczny czyni pracę lżejszą, eliminując potrzebę wysiłku fizycznego³⁴. Dotyczy to obsługi prostych urządzeń produkcyjnych lub montażu niewielkich przedmiotów. Zastosowanie maszyn stanowi czynnik upraszczający pracę³⁵. W wyniku mechanizacji produkcji proces podziału pracy doprowadza do automatyzacji, która w istocie swej jest przeciwstawieniem podziału pracy. Automatyzacja stanowi więc w porównaniu do mechanizacji nową rewolucję w procesie pracy. Podczas gdy wielka rewolucja przemysłowa dotyczy przede wszystkim wytwarzania i przekazywania energii, uwalniając człowieka od ciężkiej pracy fizycznej, to rewolucyjne zmiany odbywające się współcześnie polegają w istocie na zastąpieniu umiejętności pracownika automatami i serwo-mechanizmami.

Tym przeobrażeniom w zakresie rozwoju produkcji przemysłowej i związanego z tym społecznego podziału pracy, jako oczywista konsekwencja, towarzyszą przemiany w zakresie rozmaitych zjawisk życia społecznego. Dotyczą one także rodzajowego podziału pracy, powodując jego zanikanie. Czynnikiem wywierającym wpływ na to zjawisko jest obok postępu technicznego również stały wzrost kwalifikacji zatrudnionych umożliwiający stosowanie nowych form pracy polegających na łączeniu zawodów.

Analiza przemian w społecznym procesie pracy, a przede wszystkim w zakresie podziału pracy w przemyśle doprowadza nas do wniosku, że odbywający się stały postęp spowodowany rozwojem techniki coraz bardziej przybiera charakter racjonalny, tzn. uwzględniający konieczność dostosowania pracy do człowieka i człowieka do pracy³⁶. Jest to problem wymagający praktycznego wykorzystania zdobyczy nauki w zakresie wiedzy o pracy ludzkiej³⁷. Wysłunięcie tego problemu wynika

³⁴ O. Lange, *Społeczny proces* ..., op. cit., s. 12—13.

³⁵ Wyuczenie zawodu przy pracy ręcznej jest czasochłonne, a to ze względu na konieczność nabycia umiejętności praktycznych, a także wyrobienie nawyków produkcyjnych oraz przede wszystkim poznania procesu technologicznego. Tymczasem zawody przy mechanizacji procesu pracy wprawdzie wymagają więcej wiedzy teoretycznej, to jednak, mimo potrzeby poznania procesu technologicznego, odpada jako zbędny długi okres opanowywania poszczególnych czynności. Por. Ber Haus, op. cit., s. 133—134.

³⁶ Liczne badania testowe inteligencji wskazują, że warunki umysłowe kobiety nie są gorsze od mężczyzn. Niemniej ciągle jeszcze mało kobiet posiada niezbędne kwalifikacje. I stąd nasuwa się potrzeba stworzenia warunków pracy, które byłyby dla kobiet do przyjęcia. Por. E. H. Phelps Brown, op. cit., s. 75, a także przyp. 3.

³⁷ W szczególności chodzi o takie dyscypliny naukowe, jak fizjologia pracy, psychologia pracy, ekonomika pracy, socjologia pracy i pedagogika pracy.

staąd, że w wyborze formy organizacji pracy decydują czynniki techniczne, produkcyjne, organizacyjne, ekonomiczne, a także osobiste cechy pracowników.

Wśród czynników warunkujących pracę kobiet w przemyśle decyduje nie tylko jego poziom techniczny. Znaczną rolę odgrywa również przestrzenne rozmieszczenie przemysłu i odpowiednia jego struktura gałęziowa, a więc zapewniająca stosowne dla kobiet miejsca pracy³⁸. Kobiety bowiem, jak to już podkreślano, są mniej chętne do podejmowania takiej pracy, która wymaga zmiany miejsca zamieszkania. Konieczność zatem poruszania się w przestrzeni może stanowić czynnik ograniczający podjęcie pracy w przemyśle, mimo że istnieje, jak to zaobserwowano w Stanach Zjednoczonych, pewna skłonność do przerzucania się od jednego zajęcia w przemyśle do innego. Przy czym nie jest to czynnik jedyny. Obok więc przestrzeni odgrywają w tej sprawie rolę ograniczającą również takie okoliczności, jak możliwości wyżywienia, czas oraz zmęczenie spowodowane podróżą do pracy. Rozwój więc nowoczesnych środków transportu osobowego stanowi element zwiększający niejako zasoby pracy dostępnej w warunkach potrzeby wiązania jej z własnym domem³⁹.

Mimo tych zastrzeżeń stan techniczny przemysłu stanowi decydujący czynnik pracy kobiet. Wynika to przede wszystkim ze specyficznego charakteru kobiecej siły roboczej. W związku z tym wypada zwrócić uwagę, że na sytuację zawodową kobiety wpływają okoliczności nie zawsze związane z danym rodzajem pracy i niekoniecznie wynikające z ich szczególnych cech fizjologicznych, ale przede wszystkim czynniki określające zadowolenie z pracy oraz różne czynniki pozazawodowe⁴⁰. Oczywiście, możliwości pracy kobiet w dziedzinach prze-

³⁸ EL H. 'Phelps Brown przytacza przykłady w tej sprawie, zaczerpnięte z historii rozwoju przemysłu w Anglii, Francji, Stanach Zjednoczonych i Japonii. Problem rozmieszczenia zasobów pracy zmusza bowiem ostatnio do budowania nowych fabryk bliżej tych zasobów, mimo że istnieją inne względy ograniczające. W krajach bowiem o rozwiniętej strukturze gospodarczej główną rezerwę pracy stanowią zatrudnione jedynie w domu kobiety, które „mogą pracować”, o ile tylko praca jest „pod ręką”. Liczba zatrudnionych kobiet zmienia się wraz ze strukturą danego okręgu. Por. op. cit., s. 106 i n.

³⁹ Ibidem, s. 96 i n.

⁴⁰ A. Matejko, *Zróżnicowanie przyczyn zadowolenia z pracy*, Przegląd Organizacji ;1962, nr 7, s. 3; Prof. G. Lehman stwierdza że w czasie ostatniej wojny przekonano się, iż niezbędne przesłanki do skuteczności pracy kobiet częstokroć bardziej tkwią w warunkach ubocznych niż w samej pracy. Do warunków tych należą: stosunek do pracy wewnątrz zakładu przemysłowego, porządek i czystość stanowisk roboczych, stan urządzeń sanitarnych, możliwość stworzenia dla załogi specjalnych higienicznych i socjalnych udogodnień. G. Lehman, *Praktyczna fizjologia pracy*. Warszawa 1960, s. 101. Pewnym uzupełnieniem w tej sprawie jest

mysłu wymagających znacznego wysiłku mięśni są bardziej ograniczone w porównaniu z możliwościami w tym zakresie mężczyzn⁴¹. Kobiety więc nie powinny pracować w górnictwie, hutnictwie, a także nie powinny być murarzami czy traktorzystami. Najbardziej odpowiednie w przemyśle stanowiska pracy dla kobiet są te, gdzie istnieje równomierne tempo pracy, nie wymagające większego wysiłku fizycznego, zaś wykonywane czynności powtarzają się i wymagają znacznej zręczności lub szybkich ruchów rąk, a szczególnie palców⁴².

Podkreślenia wymagają również okoliczności wpływające na zajmowanie przez kobiety tych stanowisk pracy w przemyśle, które wymagają średnich lub wyższych kwalifikacji. W tej kwestii narzuca się ogólna uwaga, według której kobietom nie odpowiadają zawody techniczne (np. górnictwo, metalurgia, elektryczność, mechanika, budownictwo okrętowe itp.). Trudno jest jednak przesądzić w tej chwili, o ile ten stan utrzyma się w przyszłości. Ciągłe bowiem wśród czynników decydujących o pracy kobiet w przemyśle trudno jest wyodrębnić te, które wiążą się ze specyficznymi cechami płci lub wynikają z obarczenia tradycją, a nawet wręcz z pewnych przesądów czy uprzedzeń. Niewątpliwie udział zatrudnienia kobiet we współczesnym przemyśle polskim poza wymienionymi już okolicznościami wynika z aktualnej sytuacji politycznej i ekonomicznej. Wpływ tego czynnika w analizowanej kwestii wydaje się bardziej wyczuwalny niż aktualnie istniejąca świadomość w tym zakresie.

Czynniki wyznaczające udział kobiet w pracy poza przemysłem. Problem wykorzystania kobiecej siły roboczej można również analizować z punktu widzenia przechodzenia kobiet od prac fizycznych, a więc nie wymagających kwalifikacji względnie

twierdzenie, E. H. Phelps Browna, według którego w czasie ostatniej wojny powstało wielkie zapotrzebowanie na pracę kwalifikowaną mężczyzn, szczególnie techników. Przekonano się wówczas, że pracę tę można rozłożyć na elementy, co ułatwia jej opanowanie nawet przez osoby do tego nieprzygotowane. Okazało się również, że kobiety mogą wykonywać pracę mężczyzn, jeżeli praca nie wymaga podnoszenia ciężarów, albo jeżeli ostatnie podnoszone są przez specjalne urządzenia. Por., op. cit., s. 74.

⁴¹ Por. M. Sokołowska, M. Królikowska, J. Nofer, *Niektóre zagadnienia opieki zdrowotnej nad kobietą w przemyśle*, Medycyna Pracy 1958, nr 5, s. 332 oraz M. Sokołowska, op. cit., s. 44.

⁴² W literaturze przedmiotu zwraca się dość powszechnie uwagę, że brak jest dotąd badań, które by wykazywały, jakie rodzaje prac lepiej wykonują kobiety, a jakie mężczyźni. Wszelkie twierdzenia w tym zakresie opierają się na istniejącej opinii, a nie na udokumentowanych stwierdzeniach. Por. Ber Haus, op. cit., s. 131 i n.; W. Fronczak, op. cit., s. 12—14; G. Lehman, op. cit., s. 95—103; M. Sokołowska, op. cit., s. 49—52.

tylko polegających na przyuczeniu (prosta specjalizacja), do prac wymagających wysiłku umysłowego lub też specjalnych kwalifikacji. Taki punkt widzenia znajduje uzasadnienie w aktualnej sytuacji, jaka ma miejsce we wszystkich społeczeństwach współczesnych, w których zarówno industrializacja, a w związku z tym także urbanizacja poczyniły znaczne postępy. Zatrudnienie kobiet stanowi prawidłowość rozwoju społecznego, a w warunkach ustroju socjalistycznego stanowi postulat uznany i realizowany w formie prawa kobiet do pracy. W tym też sensie praca zawodowa kobiety stanowi funkcję jej pozycji społecznej i ekonomicznej⁴³.

Przyjmując jako punkt wyjścia dalszej analizy stały wzrost rozmiarów udziału kobiet w zatrudnieniu obserwujemy równocześnie zjawisko, którego istota polega na przechodzeniu kobiet od tych zajęć z przewagą wysiłku fizycznego, do zajęć charakteryzujących się przeważnie wysiłkiem umysłowym. Oznacza to, że proces ten ma swoje źródło we wzroście kwalifikacji formalnych, a więc podstawę jego stanowi wzrost liczby kobiet posiadających wykształcenie średnie lub wyższe. Czynnikiem umożliwiającym pracę kobiet poza przemysłem, a więc w dziedzinach zatrudnienia wymagających wiedzy, wykształcenia i kwalifikacji, jest postęp w dziedzinie oświaty. Kobietom bowiem odpowiadają, jak to wynika z dotychczasowej analizy, zawody urzędnicze, nauczycielstwo, laboratoria, służba zdrowia, instytuty i placówki badawcze, handel oraz usługi osobiste⁴⁴.

Niemniej jednak, aby proces ten mógł bez przeszkód przebiegać, niezbędny jest stały rozwój i wzrost wszelkiego rodzaju usług. Systematyczne bowiem ulepszanie uspołecznionych usług bytowych poprzez stałe usprawnianie i ułatwianie możliwości godzenia pracy zawodowej z obowiązkami domowymi kobiet stanowi dalszy czynnik wyznaczający udział kobiet w różnych dziedzinach pracy społecznej. Ciągłe bowiem istnieje problem pracy domowej kobiety po pracy zawodowej. Jest to, jak się wydaje złożona i trudna kwestia, gdyż w wielu przypadkach wynika ona z warunków 'materialnych i sytuacji społecznej pracującej

⁴³ Podkreślić przy tej okazji wypada, że praca zawodowa coraz bardziej staje się integralnym składnikiem społecznie uznanego wzoru osobowego kobiety bez względu na to, czy jest ona mężatką, czy nie, Por. J. Piotrowski, *Niezbędne przystosowanie pojęć i urzędzeń wobec rozpowszechnienia się pracy kobiet*, Praca i Zabezpieczenia Społeczne 1961, nr 3, s. 1 i n. oraz tegoż autora, *Kilka danych o pracy kobiet w Polsce*, ibidem, 1960, nr 3, s. 3.

⁴⁴ Dodatkową ilustracją tej tezy stanowi fakt, że w Polsce podobnie jak i w innych krajach rozwiniętych w latach 1935—1947 nastąpił spadek udziału kobiet w grupie pracowników fizycznych z 36,4% na 27,0%, zaś w grupie pracowników umysłowych nastąpił wzrost z 30,9% na 38,6%. Por. Rocznik Statystyczny 1947, GUS, s. 147.

kobiety zamężnej, obciążonej dziećmi. Istota sprawy więc polega na tym, że kobieta zamężna obciążona dziećmi, a równocześnie biorąca czynny udział w życiu gospodarczym, dźwiga faktycznie podwójny ciężar: pracy zawodowej oraz obowiązków domowych i macierzyńskich⁴⁵.

Okoliczność ta stanowi niewątpliwie czynnik ograniczający możliwość pracy zawodowej kobiet zamężnych, a mało tego, wpływa ona na ciągłość pracy zawodowej. W przypadku bowiem zamężnej kobiety obciążonej obowiązkami rodzinnymi w toku jej pracy zawodowej następuje swojego rodzaju rozdwojenie działalności, spowodowane właśnie licznymi obowiązkami rodzinnymi i domowymi⁴⁶.

Sytuacja rodzinna kobiet pracujących, jeśli uwzględnić przy tym ich warunki psychofizjologiczne, wywiera istotny nacisk na przebieg pracy zawodowej kobiet. Potwierdzają tę tezę dane statystyczne ilustrujące spadek udziału kobiet czynnych zawodowo w grupie wieku

Zatrudnienie kobiet w niektórych krajach i w Polsce według grup wieku 25—34 lat

Grupa wieku	Polska		Czechosłowacja (1956)	Stany Zjednoczone Ameryki Płn. (1958)
	1950	1960		
20—24	68	65	51	46
25—34	61	52	36	36
35—44	64	41	40	43
45—54	58	34	34	48

Źródło: Biuletyn Statystyczny. Spis Powszechny z dnia 6 grudnia 1960 r. Ludność. Gospodarka domowa. Wyniki ostateczne. Polska. Seria „L”, Warszawa 1964, nr 23, s. 8. W. Fronczak, op. cit., s. 13.

Sytuacja kobiety zamężnej wywiera więc wpływ przede wszystkim na ciągłość pracy zawodowej. Świadczą o tym nie tylko dane zawarte w powyższej tabeli, ale również dość powszechne przekonanie, które niejednokrotnie znajduje swoje odbicie w literaturze. Można, jak się wydaje, postawić tezę, że często sytuację kobiety, a w tym także mężatki, traktuje się w sposób bezwzględny i nie unikając w jej istotę wyciąga się wnioski często bardzo powierzchowne⁴⁷.

⁴⁵ W Fronczak, op. cit., s. 13.

⁴⁶ Por. J. Piotrowski, *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1963, s. 302—307, oraz W. Fronczak, op. cit., s. 13 i n.

⁴⁷ Najczęściej formułuje się je przy okazji omawiania kwestii związanych z problemem tzw. dyskryminacji płacowej. Twierdzi się bowiem, że pracodawcy są bardziej zadowoleni z męskiej siły roboczej ze względu na jej większą „stałość i trwałość” w pracy. Kobiety natomiast zatrudnia się tylko w tych przypadkach, kiedy charakter ich siły roboczej nie powoduje ważnych konsekwencji na skutek ich zatrudnienia. Argumentowi temu nadaje się przy tym rangę ekonomiczną

Mimo działania wymienionych czynników na podkreślenie zasługują okoliczności wynikające z ogólnego postępu społeczno-gospodarczego. Polegają one nie tylko na przemianach modelu współczesnej rodziny, ale przede wszystkim na tym, że coraz więcej kobiet otrzymuje wykształcenie, co przygotowuje je do wykonywania, mówiąc najogólniej, prac „nieręcznych”, a z drugiej strony coraz więcej prac „ręcznych i nieręcznych” zostało udostępnionych kobietom. Nie można, jak się wydaje, przy tej okazji pominąć przypuszczenia, że w krajach szybko rozwijających się, obok konieczności zwiększania dochodu rodziny, coraz częściej pojawia się sposobność osiągnięcia wyższego standardu życiowego⁴⁸. Poziom życia rodziny pracowniczej zależy bowiem w decydującej mierze od wysokości zarobków jej członków. Zatem zarówno mężczyźni, jak i kobiety, a także podobnie kobiety zamężne pracują dla zarobku dla utrzymania lub podniesienia standardu życiowego rodziny. Ten stan rzeczy wynika stąd, że postęp społeczny i gospodarczy doprowadza - do rozszerzenia się podstawowej funkcji pracy. Polega ona na zapewnieniu środków utrzymania poprzez dawanie zarobku. Zatrudnienie pracownicze bowiem stanowi coraz bardziej powszechną formę aktywności zawodowej ludności, a w tym również i kobiet. Obok głównej funkcji pracy polegającej na zapewnieniu zarobku, a tym samym środków utrzymania, praca gwarantuje określoną pozycję społeczną, daje poczucie osobistej samodzielności, a więc umożliwia zaspokojenie indywidualnych ambicji. Trudno jest wyraźnie określić, która z wymienionych funkcji pracy spełnia istotną rolę w interesującej nas sprawie. Są to niewątpliwie zagadnienia, których świadomość może być czynnikiem wyzwalamym energię społeczną, co przy sprzyjających warunkach może istotnie wpływać na wzrost dochodu społecznego.

i przeciwstawia się go argumentom pozaekonomicznymi, których istota tkwi w tradycyjnych uprzedzeniach o naturalnym przeznaczeniu kobiety do pewnych typów prac. Por. R. T. Bey, W. H. Hewett, *Applied Economies*, New York 1928, s. 527—528. W tej sprawie często również nawiązuje się do faktów zwyczajowych, twierdząc że praca, która raz osiągnęła wysoką płacę, jest stale wysoko ceniona, a to według zasady, iż to, co więcej kosztuje, jest więcej warte. Dopiero pierwsza i druga wojna światowa wykazały (np. w W. Brytanii), że kobiety mogą z powodzeniem wykonywać wiele prac, o których przedtem sądzono, że są nie dla nich. Przypuszcza się przy tym, że niskie płace uznano za miarę ich zdolności. Tymczasem każdy ekonomista z praktyką w zakresie ustalania płac wie, że niższy poziom płac kobiet wynika z sytuacji na rynku pracy, gdzie kobietom ofiaruje się prace źle płatne. Por. E. H. Phelps Brown, op. cit., s. 132—133.

⁴⁸ Por. E. H. Phelps Brown, op. cit., s. 248.